

I. | A vizsgált probléma nemzetközi dimenziói

1. Etnopolitikai konfliktusok a világban

Az 1960-as évekkel kezdődően látványosan megugrott azoknak az etno-kulturális csoportoknak a száma, amelyek sajátosságaik elismertetéséért és identitásuk, kultúrájuk megőrzését biztosítani hivatott többletjogokért szálltak síkra. Ezek a követelések és a velük szembehelyezkedő politikai akarat a hidegháború lezárultát követően a legsúlyosabb belpolitikai és államközi konfliktusok forrásaiként vannak számon tartva – véli a Ted Robert Gurr és Barbara Harff szerzőpáros, 1994-ben kiadott, a világ etnopolitikai konfliktusainak a feltérképezésére vállalkozó munkájukban.²¹

Gurr 1986-ban átfogó kutatást kezdeményezett, amelynek eredményeként 233 olyan számottevő méretű (100 000-nél nagyobb lélekszámú) etno-kulturális csoportot azonosított szerte a világban, amelyek hátrányos megkülönböztetésnek voltak kitéve, vagy amelyek ilyen okokra visszavezethetően mobilizáltként, politikailag aktívként voltak számontarthatók.²² Ebből 74 Afrikában, 43 Ázsiában, 32 a szovjet tömb országaiban, 31 a Közel-Keleten, 29 Dél-Amerikában, 24 pedig a fejlett nyugati demokráciák országaiban volt fellelhető. A felleltározott csoportok lélekszáma összesen 900 millió főt tett ki, ami nem kevesebb mint a világ összlakosságának az egyhatoda az idő szerint. A Szovjetunió felbomlását követően legalább 10 esetben a számon tartott konfliktusok formálisan megoldódtak, a függetlenné vált tagköztársaságokban azonban legalább 30 új konfliktus ütötte fel a fejét.

A felmérés készítői az esetek közel nyolcvan százalékában találták úgy, hogy a kontesztáló etno-kulturális csoport történelmi gyökerű vagy újabb keletű hátrányos megkülönböztetés körülményei között él (az esetek maradék, körülbelül 20%-ban a konfliktust kiváltó okok más természetűek voltak – a ri-

21 | Ted Robert Gurr–Barbara Harff: *Ethnic Conflict in World Politics*. Boulder–San Francisco–Oxford, Westview Press, 1994.

22 | Az 1988-cal kezdődőleg a Marylandi Egyetem keretében tevékenykedő Center for International Development and Conflict Management nevű intézet égisze alatt folytatott kutatás eredményeiről lásd Ted Robert Gurr: *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflict*. Washington, D.C., United States Institute of Peace Press, 1993.

valizáló felek kontesztált területekért, az erőforrások feletti kizárólagos ellenőrzés megszerzéséért vagy a kizárólagos politikai hatalomért versengenek illetve harcolnak egymással): 147 esetben gazdasági diszkrimináció, 168 esetben pedig politikai diszkrimináció jelenlétét lehetett kimutatni. A gazdasági esélyegyenlőség hiánya vagy a politikai alulreprezentáltság sok esetben az egyetemes emberi jogok súlyos megsértésével egyenértékű.

A megvizsgált esetek közül több mint 200 csoport rendelkezik aktív – valamikor 1945 és 1989 között létrehozott – politikai szervezettel, amelyek a közösség érdekeit próbálják érvényesíteni az elnyomó kormánzzal vagy az uralkodó csoporttal, csoportokkal szemben. Az érdekérvényesítési harc az esetek döntő többségében békés politikai tiltakozással kezdődött, majd fokozatosan lázadásokba, terrorcselekményekbe ment át, és legalább nyolcvan esetben gerilla- és polgárháborúig elmenően eszkalálódott. A legsúlyosabb 49 esetben ezek elhúzódó közösségi konfliktusokká (*protracted communal conflict*) fajultak, ezek közül 16-ot Ázsiában, 12-t Afrikában, 11-et a Közel-Keleten, 8-at a nyugati demokráciákban, 1-1-et Dél-Amerikában és a volt szovjet tömb országaiiban tartanak számon.

Az etnikai és kulturális jogkövetelésekre visszavezethető, elhúzódó közösségi konfliktusok minden más természetű konfliktusnál több szenvedést illetve kárt okoztak, és a legtöbb emberélet-áldozatot követelték a II. világháború óta. Legkevesebb négy milliárd ember halála hozható dokumentáltan összefüggésbe ezekkel a konfliktusokkal vagy azok következményeivel, ebből kétszázet egyetlen év alatt, 1993-ban regisztráltak. Ugyanabban az évben a világ 42 millió menekültjének 69 százalékát etnopolitikai konfliktusok és repressziók üldözték el otthonából. Kilenccmillió ember kényszerült arra, hogy etnikai üldözöttként más országban keressen menedéket, és ott a befogadó ország vagy nemzetközi szervezetek segítségére szorul, 17 millióan pedig az országhatárokon belül számontartott menekültek.²³

Az időközben *Minorities at Risk* néven ismertté vált kutatás újabb, 1996-ban közzétett eredményei már 268 etnopolitikailag mobilizált, a világ 114 országában élő közösségről adnak számot, amelyek közül legalább 100 volt valamikor 1945 és 1995 között súlyosabb fegyveres konfliktusok résztvevője, mely konfliktusok legalább 9 millió (más adatok szerint 20 millió) civil áldozatot követeltek összesen. Legalább 60 ezekből a konfliktusokból a közösségi autonómiának valamilyen változatával volt összefüggésbe hozható, és ezek nagy többsége legalább egy évtizedig elhúzódó atrocitásokat eredményezett. A mobilizált közösségek összesen egymilliárd lelket számlálnak, ami 1995-ben a világ összlakosságának a 17,7%-át tette ki. 1995 elején 23 millió nemzetközileg számontartott menekültről beszél a jelentés, és további 27 millió ember kényszerült belső menekültként elhagyni otthonát, etnikai tisztogatások, tömegmészárlások, etnikumközi villongások vagy polgárháborúk borzalmai elől menekülve. A vizsgált ötven esztendő alatt 50 esetben történt explicit kísérlet genocídiumra vagy tömeggyilkosságra, amelyek legalább 70 etnikai vagy vallásos kisebbség fizikai megsemmisítését szerették volna elérni. 1996 elején több mint 40 fegyveres etnopolitikai konfliktus

23 | Ezek az adatok értelemszerűen az 1993 előtti állapotokat tükrözik.

liktus volt folyamatban a világ különböző térségeiben, és legalább 20 esetben kellett tartani az erőszakcselekmények humanitárius katasztrófával fenyegető eszkalálódásától.²⁴

A nemzetközi államközösség többnyire tehetetlenül szemléli ezeket az elhúzó, több év – esetenként évtized – távlatából is megoldhatatlannak tűnő közösségi konfliktusokat²⁵. Gurr és Harff szerint az ellőállt helyzetért nem lehet kizárólag az érintett országok belpolitikai állapotait okolni. Több olyan nemzetközi tényező van, amely hozzájárul a konfliktusok kirobbanásához, vagy nehezíti a hatékony fellépést a feszültségek és ellentétek gyors, eredményes rendezése érdekében.

Az egyik legfontosabb ilyen tényező a nemzetközi kapcsolatok elméletében kialakult konszenzus a nemzetállami szuverenitásra és a létező határok sérthetetlenségére vonatkozóan. Az államok közösségében uralkodó elvek e konszenzusra visszavezethetően teszik lehetetlenné, hogy a létező államrendszer és a szubnacionális etnikai vagy kulturális identitások közötti *feszültség* adottságát a szakma tényként ismerje el, és az elmélet valamint a nemzetközi politika gyakorlati vonatkozásaiban keresse rá a megoldásokat. A gyarmati rendszer összeomlását követően például – a nemzeti önrendelkezés sűrűn használt szövege ellenére – a demográfiai és kulturális adottságok nagyvonalú mellőzésével, többnyire az érdekövezetek szempontjai szerint alakultak az új államhatárok (nem először egyébként a történelemben), ami az uralkodó eszmék alapján azt eredményezte, hogy az államok közösségének tehetetlenül kellett végignéznie, milyen szörnyűségekre kerülhet sor egy-egy ilyen országban a nemzet-építés (*nation-building*) legitím törekvése nevében.²⁶ E föl-, pontosabban el nem ismert feszültségre vezethető vissza az autonómia-követelések és szecessziós mozgalmak növekvő száma is szerte a nagyvilágban, amelyek elvszerű kezelésére semmilyen nemzetközi norma nem adott ez idő szerint. Ez az elv-vákuum minden bizonnyal összefüggésbe hozható továbbá a Saddam Hussein-féle diktátorok vagy a Milosevics-, Tudjman-, Meciar-szerű etnokraták támogatottságával, valamint azzal, hogy az egymást sakkban tartó közösségi félelmek etnikai tisztogatásokat is képesek „legitimálni” a huszadik század végén, olyan helyzetekben, amelyekre nem létezik minden érintett felet kielégítő megoldás a nemzetközi kapcsolatok politikai eszköztárában. Miként az eritreai válságnak, a kashmiri vagy a kurd kérdésnek

24 | T. R. Gurr: Minorities, Nationalism, and Ethnopolitical Conflict. In: Ch. A. Crocker–F. O. Hampson–P. Aall (ed.): *Managing Global Chaos. Sources and Responses to International Conflict*. Washington, D.C., United States Institute of Peace Press, 1997, 53-79.

25 | A vizsgált időszakban az ENSZ tizenhárom ízben avatkozott be és küldött nemzetközi békefenntartókat a világ különböző vidékeire, ezek közül hét esetben kellett közösség-közi konfliktusba beavatkozni. Gurr–Harff: *I. m.*, xiii.

26 | Macias Nguma Egyenlítői Guinea, Idi Amin pedig Uganda diktátoraként más etnikumú politikai ellenfeleiknek ezreit gyilkoltatták meg 1968–1979 valamint 1971–1979 között. „Ezek a borzalmas események nem váltottak ki semmilyen érdemi reakciót az ENSZ részéről, csupán néhány állam foglalt állást elszigetelt elítélő nyilatkozatokban a történetekkel kapcsolatban. Amin és Macias gyakorlatilag szabad kezet kaptak, hogy legyilkolják azokat, akiket ellenségeiként bélyegeztek meg, részben annak tulajdoníthatóan, hogy országaik kevés jelentőséggel bírtak mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió számára.” Gurr–Harff: *I. m.*, 11.

az uralkodó eszmékre visszavezethető kezelése sem válik egyértelműen a nemzetközi államközösség becsületére.²⁷

A hidegháború vége megrázkódtatásszerűen érte a nemzetközi kapcsolatok elméletét és gyakorlatát egyaránt.²⁸ Az elmélet – a különböző iskolákra vagy módszertani irányzatokra való tekintet nélkül – meglehetősen megtépázott becsülettel került ki a váratlan fordulatból, hiszen aligha vannak kéznél megnyugtató válaszok arra az egyre sűrűbben felbukkanó kényelmetlen kérdésre, hogy miféle elmélet az, amely képtelen volt előrejelezni egy ilyen horderejű átrendeződést. A kétpólusú, stabilnak tekintett világrend összeomlását követően a gyakorlati politikusoknak egy kiszámíthatatlanabb, megannyi törésvonal által szeldelt, többpólusú világban kell egyszerűen eligazodniuk, és nemigen van olyan, valamennyire is koherens eszmerendszer, amely segíteni tudná őket a tájékozódásban, a fölmerülő problémák kezelésében. A hatékony nemzetközi normák hiánya ezzel szemben a kezére játszik a Balkán és Afrika hadurainak, könnyűvé teszi világszerte a kulturális különbségeket tolerálni nem hajlandó etnokratikus kormányzatoknak a dolgát, Indiát és Pakisztánt pedig arra kényszeríti, hogy a nukleáris fenyegetés eszközével próbálják egymást jobb belátásra bírni vitás kérdéseik rendezésében.

A nacionalizmus és az etnikai konfliktusok szakirodalmában 1989 után meglehetősen gyakran olvashatni arról, hogy a virulens nacionalizmusok legújabb kori színrelépése voltaképpen poszt-kommunista jelenség, amely a szovjet hegemónia összeomlásával és a nyomába lépett ideológiai vákuumban lelt termékeny táptalajra. Gurr hivatkozott felmérésének adatai azonban ezt a feltételezést nem támasztják alá. Az általa tanulmányozott etnikai konfliktusok dinamikája a 60-as évek tájékán regisztrált egy határozottabb fellendülést, az azóta tartó emelkedő tendenciába pedig jól beleillenek a '89 utáni poszt-kommunista események. A Gurr–Harff szerzőpáros egyetért viszont azokkal, akik párhuzamokat vélnek fölfedezni a 90-es évek és az első világháborút követő esztendőök szellemi helyzete között. Ha nem is mennek el olyan messzire következtetéseikkel, mint Rogers Brubaker, aki Oroszország helyzetét a Szovjetunió összeomlását követően egyenesen a Weimari Németország adottságaival állítja párhuzamba²⁹, a birodalmi hegemónia eltűntével és a nagy lélekszámú – nem utolsó sorban éppen orosz – kisebb-

27 | A látszatok ellenére a helyzet nem változott érdemben a NATO jugoszláviai beavatkozását követően sem. Az államok nemzetközileg elfogadható viselkedését szabályozó normákkal, valamint az etnokulturális igazságosság alapelveivel kapcsolatos széles körű konszenzus hiányában az államok nemzetközi közösséget megosztotta a koszovói beavatkozás ténye és módszere. A nemzetközi normatív gondolkodás ugyanazon hiányosságai okolhatók továbbá azért is, hogy a beavatkozást követően a szövetségesek által kítűzött cél – a béke és a stabilitás helyreállítása a térségben a koszovói társadalom multikulturális jellegének a szavatolása mellett – a jelek szerint komoly akadályokba ütközik. Vö.: *International Crisis Group News*. March 7, 2000, www.crisisweb.org/icghome.htm. Az államok nemzetközileg elfogadható viselkedését szabályozó normáknak a kérdésére a későbbiekben még visszatérek.

28 | John Baylis-Steve Smith (szerk.): *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations*. Oxford University Press, Oxford, 1997, 89-107.

29 | Pierre Bourdieu a reflexív szociológia ígéretes képviselőjeként üdvözölte Rogers Brubakert a *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe* című könyve megjelenésekor (Cambridge University Press, Cambridge, 1996). A könyv szakít a nacionalizmus hagyományos, a nemzetépítés folyamatára

ségeket magukba foglaló új államok létrejöttét követően maguk is számolnak az indulatok, kizárólagos nemzeti ideológiák és a nemzeti ellentétekből politikai tőkét kovácsoló diktátorok várható színrelépésével.

2. Az etnokulturális konfliktusok tipológiája és elméleti magyarázata

Noha az etnopolitikai konfliktusok lehetséges következményeinek a súlyossága a nemzetközi biztonság és az államok közössége által elismert országhatárok stabilitása szempontjából nem új keletű felismerés, a jelenség elméleti igényű értelmezését és magyarázatát célzó erőfeszítések kezdetei meglehetősen későre, a XX. század '80-as éveinek az elejére tehető. Donald L. Horowitz *Ethnic Groups in Conflict* című, 1985-ben publikált művét a szakértők – közöttük Nathan Glazer, Benedict Anderson, Arend Lijphart és Samuel P. Huntington – úttörő és hiánypótló mukaként üdvözölték, amelyet nem is lehetett a későbbiekben megkerülni egyetlen, az etnokulturális konfliktusok keletkezési körülményeivel, természetrajzával és kezelési módozataival foglalkozó elemzésnek sem.³⁰ Horowitz tudatában volt, hogy akkortájt már bőséges mennyiségű információ állt a kutatók rendelkezésére az etnicitás különféle következményeit illetően, és hogy a hiányok pótlására vállalkozó kezdeményezésnek mindenekelőtt eligazító magyarázattal, az empirikus adatok értelmező rendszerezésével kell szolgálnia. „Az etnicitással kapcsolatosan nem az alapvető információk hiánya jelenti a gondot. Ami hiányzik, az a magyarázat – elvek, amelyek segítségével osztályozni lehetne a példákat, fölfedni a közösségeken belüli kapcsolatrendszerek szerkezetét és textúráját, megérteni a konfliktusok tipológiáját, a magyarázat tehát, amely egy kultúrák fölötti perspektívában is érvényes. Röviden, túl sok ismeret és túl kevés megértés áll a rendelkezésünkre...” – írja Horowitz a mind méreteiben, mind módszerét tekintve imponáló mű bevezetőjében.³¹

A vitathatalan érdemek és a jól definiált szándék ellenére Horowitz könyve adós marad egy átfogó és lényegretörő magyarázattal arra nézve, hogy melyek azok a feltételek, amelyek elősegítik rendszerint az etnopolitikai konfliktusok kirobbanását. A több mint 150, különféle konfliktusok résztvevőiként számontartott etnokulturális közösség helyzetének összehasonlító elemzését elvégző, fölöttébb gazdag kazuisztikát földolgozó munka mintha tartózkodna egy olyan elméleti összegezés megfogalmazásától, amely kauzális magyarázó modellt és tipológiát próbálna kínálni az etnopolitikai konfliktusok jelenségére, és amire bőséggel találni példát alig néhány évvel később, a '90-es évek irodalmában.

koncentráló megközelítésekkel, és olyan jelenségekre, összetevőkre összpontosítja vizsgálódásait, amelyek az eddigiekben elkerülték a szakértők figyelmét. Ilyen például a haza fogalmával kapcsolatos nacionalizmus – homeland nationalism –, amelyet az első világháborúból vesztesen kikerült, területeket veszített Weimari Németország és Oroszországnak a hidegháború végét és a Szovjetunió összeomlását követő helyzetének a párhuzamba állításával világít meg. Vö.: *I. m.*, 107-147.

30 D. L. Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1985.

31 *I. m.*, xi.